

УДК 599.742 (477)

ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ТА ПОВЕДІНКИ ВОВКА В УКРАЇНІ

М. Г. Шквиря, М. О. Колесніков

*Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01601 Україна*

Прийнято 15 лютого 2008

Особенности распространения и поведения волков в Украине. Шквиря М. Г., Колесников М. А. – Наблюдения за волчьими стаями в разных природных зонах Украины осуществляли на протяжении 6 лет. Исследования показали, что территориальные группировки волка различаются по таким эколого-этологическим критериям, как площадь и структура территорий стай, уровень тяготения к использованию антропогенных ресурсов и отдельные характеристики этологической структуры. Наиболее крупные размеры территорий стай характерны для Полесья. На сроки пребывания в стае молодых животных влияет наличие кормовых ресурсов. Тенденция к использованию антропогенных ресурсов характерна для всех регионов.

Ключевые слова: волк, территория стаи, управление популяцией.

Special Features of Wolf Distribution and Behaviour in Ukraine. Shkvyrya M. G., Kolesnikov M. O. – During for six years the observations on wolf packs in different natural zones of Ukraine were carried out. According to results of our investigations wolves of different local populations are differing in such ecological and etological characteristics as square and structure of patches of wolf packs, level of inclination for using anthropogenic resources and some characteristics of etological structure. The size of the patch of pack in forest and forest-steppe zones at the average is bigger then in southeastern and western regions. The procurement of food resources influences the terms of staying of the young wolves in the pack. The statistical data analysis showed that the anthropogenic resources are used by the wolf evenly in all regions. Quantitative correlation of different anthropogenic resources differentiates reliably.

Key words: wolf, patch of wolf pack, management of population.

Вступ

Вовк (*Canis lupus* Linnaeus, 1758) є єдиним крупним хижаком, що поширений на більшій частині території України, у всіх її природних зонах.

Територія України характеризується значним різноманіттям природних ландшафтів. Водночас рівень урбанізації та господарського освоєння угідь є дуже високим, що визначає темпи антропогенної трансформації біотопів. У цілях біомоніторингу важливо відслідковувати динаміку стану популяції крупних хижаків і вовка зокрема, адже ці види, що посідають верхні щаблі трофічних пірамід, першими сигналізують про зміни в структурі природних екосистем, деградацію середовища існування та зубожіння мисливських ресурсів.

За останні роки відбулися певні зміни просторової структури популяції, спостерігається підвищення рівня тяжіння до використання антропогенних ресурсів. Ці процеси є слабо відслідкованими. Тож, дослідження еколого-етологічних особливостей територіальних угруповань вовка України набувають актуальності в сучасних умовах.

Його роль у природних екосистемах, як крупного хижака та конфлікт з людиною через збитки, що він завдає мисливському господарству та тваринництву, визначають актуальність дослідження біології виду. Водночас характер впливу вовка на фауну та господарську діяльність людини визначається не тільки біологічними характеристиками виду, але й географічними та соціальними факторами. Це зумовлює необхідність диференційованого підходу до питань управління популяцією вовка та актуалізує потребу у накопиченні інформації з екології та поведінки виду в різних регіонах, різних економічних і соціальних умовах у зв'язку зі змінами останнім часом, зокрема економічних умов господарювання і землекористування.

Чисельність вовка на території України у ХХ ст. характеризувалася певною амплітудою коливань, що були спричинені, зокрема економічними та соціальними умовами. Останні 15 років існує тенденція до зростання. Про процвітання виду можна також судити з його експансії на

території, де вид не реєстрували останні десятиріччя. Так, у багатьох районах Вінницької, Тернопільської, Донецької, Львівської областей, де вовка раніше не реєстрували або фіксували заходи окремих особин, нині за нашими даними з року в рік відбувається розмноження. Використовуючи власні дані, дані кореспондентської мережі та дані проведеного нами всеукраїнського анкетування серед працівників лісомисливських господарств, ми склали карту поширення вовка на території України (рис. 1).

На території України існують 3 територіальні угруповання вовка (карпатське, поліське та степове), зона розділення яких припадає на центральні області країни. Досі основну увагу приділяли морфологічним відмінностям (Гурський, 1985). Проте, на нашу думку, варто більш ретельно дослідити і інші відмінності, у тому числі етолого-екологічні особливості цих територіальних угруповань.

Насамперед це: структура та площа ділянок вовчих зграй, характеристики будови лігвищ, ступінь тяжіння до використання ресурсів антропогенного походження, особливості етологічної структури популяції та вплив мисливства.

Основною метою дослідження було виявлення особливостей поширення та поведінки вовка в різних природних зонах України. В ході виконання роботи вирішено ряд завдань, головними з яких були:

1. Дослідження характеру поширення вовка на території України;
2. Аналіз структурних та біотопних характеристик сімейних ділянок зграй;
3. Виявлення особливостей етологічної структури популяції вовка України та дослідження впливу мисливства;
4. З'ясування ступеню тяжіння до антропогенних ресурсів.

Матеріал та методи

Особливості поширення та поведінки вовка вивчали протягом 2000—2006 рр. у всіх природних зонах України. Під спостереженням було 14 зграй у різних регіонах. Для здійснення роботи використовували стандартні методики дослідження — зимовий маршрутний облік (Кузякин, 1979; Приклонский 1980), картування ділянок (Губарь 1987; Кочетков, 1988), ідентифікацію особин за промірами слідових відбитків та особистими прикметами (Козлов 1952; Пучковский, 1991), метод

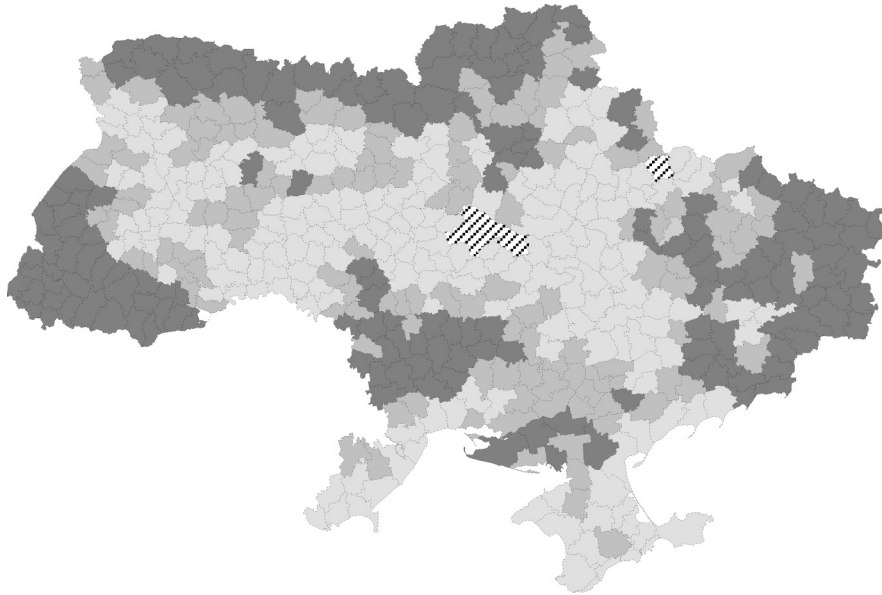

Рис. 1. Карта поширення вовка на території України (Шквиря М., Дикий І., Колесніков М., Делеган І., Сагайдак А., Пилипенко Д. За підтримки «Baltic project»):

■ — наявність лігвищ; ■ — реєстрація заходів особин; ■ — відсутність інформації про заходи вовка; ≡ — літературні дані про систематичне перебування виду.

Fig. 1. The wolves' distribution map in Ukraine. (Shkvyrya M., Dyky I., Kolesnikov M., Sagaydak A., Delegan I., Pilipenko D. With supporting of the «Baltic project»):

■ — presence of dens; ■ — registration of entrances; ■ — absence of data about entrances; ≡ — literature data about systematical stay of species.

окладу з прапорцями та мисливськими собаками, пошук і детальний огляд лігвищ, анкетування тощо. Всього зроблено близько 6 300 км піших маршрутних обстежень території.

Статеві-віковий склад зграй та територіальний статус окремих тварин визначали за особливостями поведінки (характером полювання, використання території), промірами слідових відбитків та характером розташування сечових міток та екскрементів.

Результати та обговорення

Територіальні ділянки зграй

Здійснений нами моніторинг 14 вовчих зграй у різних регіонах України протягом від 1 до 6 років дозволив встановити розміри сімейних ділянок зграй різних територіальних угруповань. Площу ділянок обчислювали в зимовий період, коли їх розміри сягають максимального значення (табл. 1).

Кількість особин у досліджуваних зграях була приблизно однаковою і становила в середньому 5,02 ос. на кінець сезону розмноження. Величина зграї згідно результатів наших досліджень не є головним фактором, що визначає розміри території. Загальноприйнято вважати, що розмір зграї визначають екологічні фактори (мінімальна кількість членів для ефективного та безпечного полювання) та соціальні фактори, зокрема допустимий рівень групової конкуренції. Ми згодні з думкою Л. Д. Мича (Mech, 1981), що важливішим є захист території, який потребує необхідного мінімуму тварин у зграї незалежно від площі та кормової ємності угідь.

У середньому розмір ділянки зграї на Поліссі та у Лісостепу (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька області) становив 300 ± 49 км². У південно-східному та західному регіонах територіальна ділянка зграї менша. Так, у південно-східному регіоні (Луганська, Миколаївська, Херсонська області) територія зграї складала в середньому $157,5 \pm 18$ км², що пов'язано з високою чисельністю вовка, наявністю меншої кількості придатних місць для влаштування лігвища з оптимальними захисними властивостями, а також із специфікою видового складу та щільністю жертв хижаків. Так, гризуни, які входять до раціону вовка в південно-східних районах, займають незначні ділянки порівняно з крупними ратичними, які переважають в раціоні інших локальних популяцій, антропогенний ресурс зазвичай також локалізований (місця випасу свійської худоби, скотомогильники та сміттєзвалища тощо), тож мисливська ділянка вовчих зграй степової популяції (а відповідно і територіальна ділянка в цілому) буде займати меншу площу. В літературі нерідко зустрічається твердження про те, що в степу ділянка вовчої зграї більша, ніж у лісовій зоні. Проте це стосується великих степових масивів з низькою щільністю населення, що для України не характерно.

Для карпатського угруповання також характерним є невеликий розмір ділянки, проте для гірського регіону слід враховувати не тільки проекційну

Таблиця 1. Розміри ділянок зграй, за якими вели спостереження, в різних природних зонах
Table 1. The size of the patches of the packs which were observed in different natural zones.

Умовна назва зграї	Площа територіальної ділянки, км ²	Природна зона
Міжрічинська	397	Полісся
Ошитківська	301	Полісся
Ужська	246	Полісся
Чечельницька	256	Лісостеп
Зачарована	210	Карпати
Магурська	228	Карпати
Стрільцівська	189	Степ
Провальська	152	Степ
Єланецька	162	Степ
Приморська	127	Степ

площу, але й площу вертикального рельєфу. За нашими даними, у цьому регіоні середня лінійна площа ділянок зграй складала 219 ± 9 км², при цьому перепад висоти над рівнем моря становив 400 до 1000 м.

Загалом, можна зробити висновок, що харчова спеціалізація та ландшафт є визначальними факторами, що обумовлюють розмір ділянок вовчих зграй на території України.

Характеристики мисливських ділянок

За результатами наших досліджень, головними критеріями, що визначають структуру та розміри мисливської ділянки, є ландшафтні характеристики регіону, видовий склад тварин-жертв та рівень забудови навколишньої території.

У Степу мисливські ділянки зазвичай у значній мірі розділені на окремі фрагменти, які припадають на місця скупчення гризунів (наприклад колоній бабака) та місця випасу худоби. В поліській, лісостеповій та карпатській природних зонах мисливські ділянки мають більші розміри, менш фрагментовані, що пов'язано з меншою фрагментарністю скупчень диких ратичних. Розміри та рівень фрагментарності мисливських ділянок зумовлені видовим складом здобичі, природною зоною та загальною площею територіальної ділянки вовчої сім'ї. Так, у Луганській обл. вовча зграя займала ділянку площею близько 160 км², при цьому фрагменти мисливської ділянки становили сумарно близько 75% загальної площі територіальної ділянки. У Міжріччинському регіонально-ландшафтному парку мисливська ділянка займала близько 60% загальної площі 312 км². Варто зазначити, що вищезгадані розміри територій зграй та мисливських ділянок зокрема, є сезонно максимальними – зимовими. У цілому у регіонах, де основним компонентом харчового раціону хижака виступають ратичні, мисливські ділянки є більшими за розмірами, а також одноріднішими та локалізованішими. У регіонах, де зростає відсоток другорядних кормів, мисливська ділянка більш диференційована на окремі частини, наприклад ділянка біля колоній бабака та на відстані 3 км, ділянка біля населеного пункту, де відбувається полювання на свійських тварин.

Характеристики лігвищ та біотопічна приуроченість виводкових ділянок

У цілому для влаштування лігвища найкомфортнішими є більш-менш захищені ділянки на невеликій відстані від місць водопою (Thiel, 1997).

На основі зібраних нами даних (обстежено 10 лігов і зібрано інформацію про 44), можна виділити 2 основних типи лігвищ, яким ми дали такі назви: північно-західний (переважно сформовані нори) та південно-східний (у більшості випадків лежанки або слабо сформовані нори у захищених місцях), що мають перехідні форми. Окремо варто відзначити тип лігвищ, притаманний для всіх регіонів – лежанки у слабозахищених або нетипових місцях. Подібний тип влаштування лігвища можна пояснити молодим віком та недостатньою досвідченістю вовчиці.

Цікавість представлять також лігвища в антропогенно змінених біотопах. Ми зареєстрували 8 таких лігвищ (із загальної суми 54). Найбільше таких лігвищ зафіксовано в східних областях. Лігвища було розташовано на сільськогосподарських полях, біля покинутих будівель, поруч з населеним пунктом або корівником тощо.

Деякі особливості етологічної структури

На нашу думку, режим природокористування території впливає на певні характеристики етологічної структури популяції вовка, насамперед на кількість

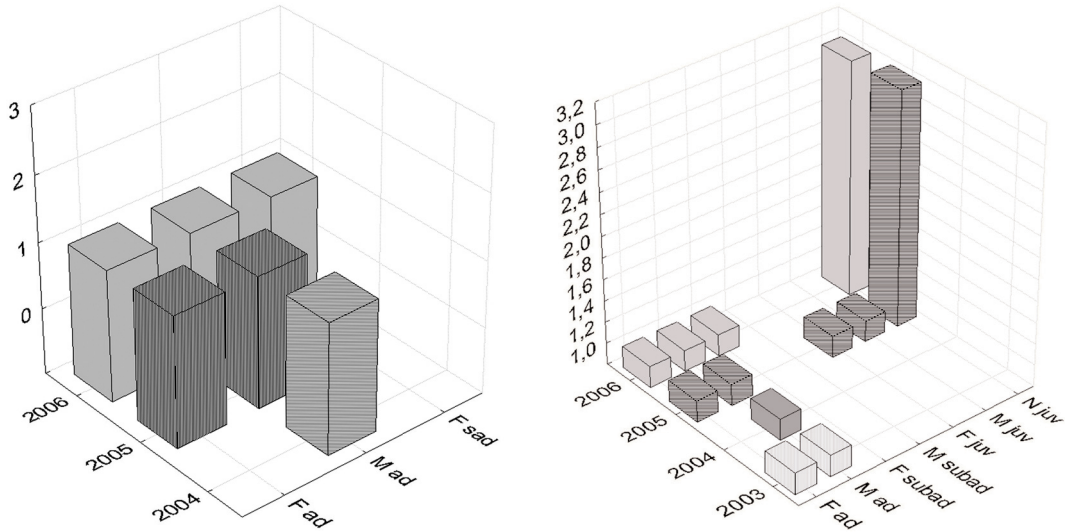

Рис. 2. Статеві-вікова структура Єланецької зграї на початок сезону розмноження.

Fig. 2. The sex and age structure of the Elanec pack at the beginning of the breeding season.

Рис. 3. Статеві-вікова структура Єланецької зграї на кінець сезону розмноження.

Fig. 3. The sex and age structure of the Elanec pack at the end of the breeding season.

статевозрілих особин в зграї (або на території зграї), що має неабияке значення для ієрархічної структури угруповань.

Занадто обмежена кількість територій, оптимальних для розмноження, зумовлює, по-перше, певну ієрархію самих зграй; по-друге, призводить до того, що переярки залишаються в зграї довше середнього терміну або розмножуються на території материнської зграї (це, вочевидь, вимагає певного зниження рівня агресії).

Спостереження за постійними альфа-парами (домінантними самцем і самицею) показують, що менш досвідчені, нещодавно сформовані пари займають гірші ділянки під лігвище, у той час як старші пари тримають свою, більш якісну ділянку, роками. Відстань між лігвами сусідніх сімей по Україні становить, за нашими даними, в середньому $25 \pm 2,6$ км. Близьке розташування лігвищ зазвичай спостерігається у випадку, коли вовчиці мають родинні зв'язки. Ми спостерігали подібне у Поліському заповіднику та в Луганській і Херсонській областях. Це відзначають і західні дослідники (Mesh, 1983).

Загальновідомо, що вовкам притаманна моногамія (Козлов, 1952). Ми не спостерігали зміни складу пари, якщо не було факту загибелі одного з членів пари. При загибелі партнера, за нашими даними, вовк (однаково – самець чи самиця) продовжує тримати індивідуальну територію з виводковою ділянкою. Термін для створення нової пари становив (за результатами наших спостережень за п'ятьма парами) від півроку до двох років. Зазвичай, тварина знаходить нового партнера до початку наступного сезону розмноження. Так, самець Бувалий (Луганська обл.) за 2 роки змінив двох альфа-самиць (обидві було відстріляно в період гону).

На строк перебування в зграї молодих тварин впливає, на нашу думку, також наявність на території кормових ресурсів. Так, у Єланецькому степу протягом трьох років кількість постійних членів зграї залишалась низькою, а молоді тварини дуже швидко розселились.

Таким чином, на початок сезону розмноження зграя включала в себе дорослу альфа-пару та цьогоорічне потомство, у той час як переярки залишають сімейну ділянку, хоча відвідують її периферійну частину, а на кінець сезону розмноження у складі зграї було представлено всі вікові групи. При цьому

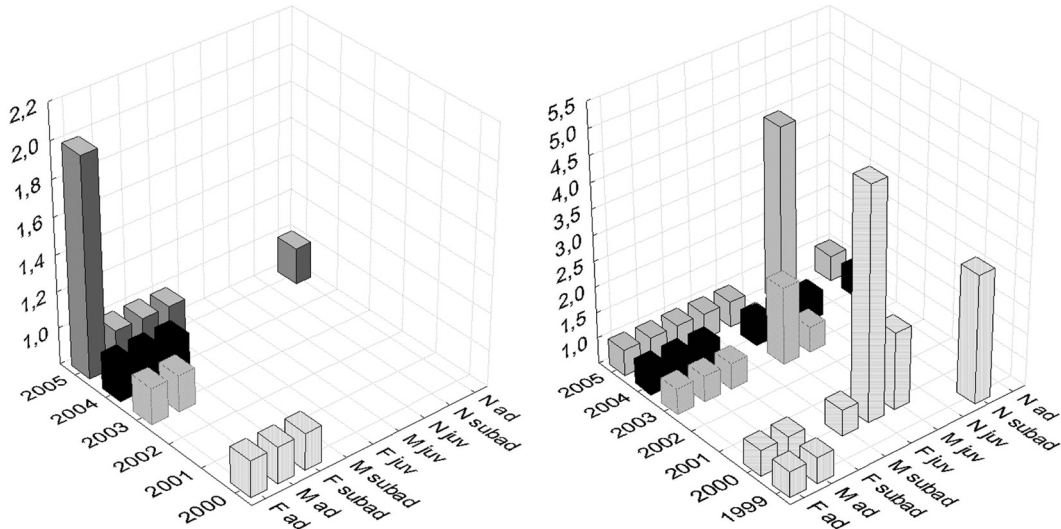

Рис. 4. Статеві-вікова структура Магурської зграї на початок сезону розмноження.

Fig. 4. The sex and age structure of the Magura pack at the beginning of the breeding season.

Рис. 5. Статеві-вікова структура Магурської зграї на кінець сезону розмноження.

Fig. 5. The sex and age structure of the Magura pack at the end of the breeding season.

територія мала високі захисні властивості та була зручною для вирощування виводку, але відзначалася низькою чисельністю здобичі, значний відсоток у харчуванні вовків займали свійські тварини, полювання на яких відбувалося в периферійній частині території. Загалом, нерідкою є ситуація, коли на заповідних територіях, де розташоване лігвище, постійно залишаються старі звірі, а переярки, розселяючись, прямують на більш небезпечні землі, де зростає шанс потрапити під відстріл, що в свою чергу, може призвести до старіння груп та зміни вікової структури популяції насамперед на територіях заповідного режиму.

Для порівняння: в Магурській зграї можна відслідкувати більші строки перебування потомства в зграї. Навіть за умов значного пресу полювання на території зграї ми щорічно фіксували переярків на початок сезону розмноження. У порушених екосистемах завжди збільшується кількість сателітів. Подібну ситуацію спостерігаємо на сході України, де кількість вільних потенційних сімейних ділянок обмежена, а нетериторіальна частина популяції (переярки, що полишили територіальні ділянки материнських зграй) окрім «місцевих» вовків ще й отримує поповнення з території Росії. Однак вовки-сателіти слугують своєрідним буфером — запасом стійкості системи. Адже перебування поруч з територією зграї статевозрілих переярків забезпечує потенційну можливість поповнення зграї в разі необхідності. Для мисливських господарств, на нашу думку, оптимальною є ситуація, коли на території присутня територіальна пара, яка буде утримувати ділянку, не пускаючи на неї значної кількості чужаків. А у випадку загибелі одного з партнерів територіальної пари зазвичай швидко (до початку нового сезону розмноження) відбувається заміна за рахунок постійної присутності поряд з територією статевозрілих сателітів, що дозволяє розмножитися і втримати ділянку, а також підтримувати ефективність полювань.

При високій щільності популяції закономірним є зростання кількості вовків-одинаків. Це вочевидь призводить і до зростання кількості тимчасових груп переярків. Тимчасова територія групи переярків значно менша за розмірами, ніж територія зграї. Так, у Київській обл. група з трьох переярків займала територію близько 60 км²; у Вінницькій обл. — 108 км². Подібні невеликі розміри

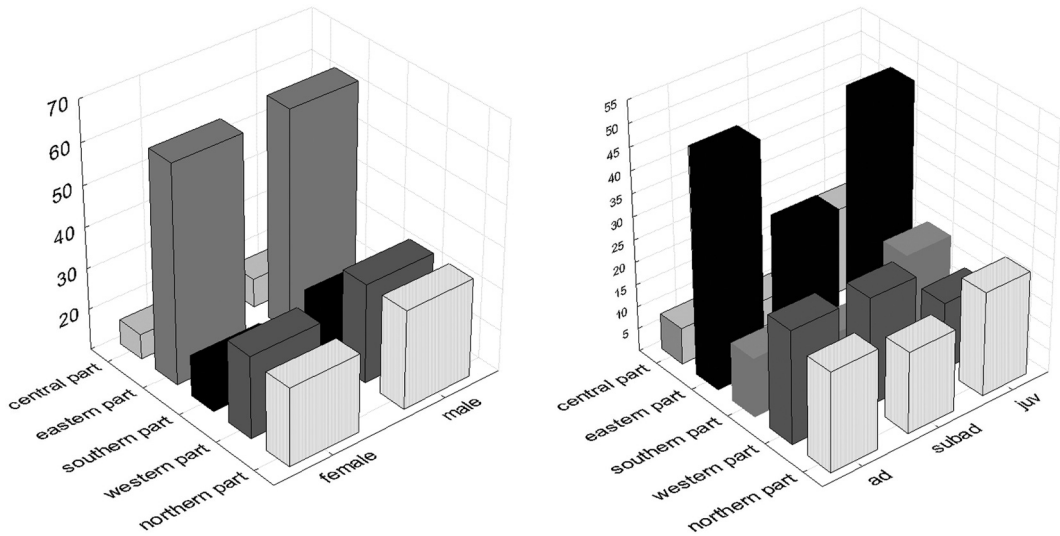

Рис. 6. Співвідношення статей здобутих вовків у різних регіонах (n = 330).

Fig. 6. The interrelation of sex groups of the killed wolves in different regions (n = 330).

Рис. 7. Співвідношення вікових груп здобутих вовків у різних регіонах (n = 330).

Fig. 7. The interrelation of age groups of the killed wolves in different regions (n = 330).

пояснюються тим, що тварини не мають достатнього досвіду в утриманні території, а також тим, що значну частину раціону складають свійські тварини, а полювання на диких крупних ратичних відбувається рідко. До того ж тварини здійснюють тривалі рейди за межі тимчасової території.

Статеві-вікова структура популяції вовка на території України в цілому майже не досліджувалась. Найвні лише окремі вибірки даних по кількох регіонах (Гурський, 1985). Ми проаналізували свої персональні дані та дані наших кореспондентів зі здобичі вовка – 330 ос. за 2004–2006 рр. Строк дослідження не дозволяє зробити висновки про динаміку статеві-вікової структури, проте результати є досить показовими у світлі впливу полювання на статеві-вікову структуру популяції вовка.

Найбільшу групу, яка вилучається, становлять дорослі тварини (старші двох років) та прибулі. Трохи менше здобувають переярків. Подібна ситуація може бути зумовлена, по-перше, відмінами в методах полювання в певних регіонах (так, петельний метод, поширений у західному регіоні, у першу чергу спрямований на дорослих територіальних тварин (Завацкий, 2004), під постріл під час осінніх облав на ратичних найперші потрапляють найменш досвідчені вовки); по-друге, вибірковістю самих мисливців, які нерідко намагаються відстріляти саме дорослих вовків, або, рідше, спеціалізуються на пошуку лігов. Подібна вибірковість може призводити до збільшення кількості переярків, які, вже володіючи певним досвідом уникання небезпеки з боку людини, не мають достатнього досвіду у здобуванні крупної дикої здобичі та захисті індивідуальної території. Це може спричинити збільшення частоти нападів на свійську худобу, а також обумовлює збільшення конфліктів за територію (Меш, 1981) та довжину переміщень і зміну територіальної структури популяції.

Для уникнення посилення пресу на якусь одну вікову групу і зміни соціальної структури, що призводить до негативних наслідків, треба враховувати всі ці обставини при виборі способу полювання в конкретному регіоні. Так, наприклад, у Львівській обл., де серед методів здобування широко поширений петельний промисел, протягом 3 років фіксували переважання дорослих тварин

серед здобутих вовків. Це пояснюється тим, що територіальні домінантні вовки прискіпливо обстежують незнайомі сліди на своїх мисливських стежинах, тож частіше потрапляють до петель та капканів (Соколов, 1951). У північних районах Житомирщини (Овруцький, Олевський) схожа ситуація. У південних та східних областях, де вовка найчастіше відстрілюють під час облавних полювань на лисицю, під постріл потрапляють переважно прибулі. У браконьєрському полюванні, яке дуже поширене в регіоні, особливо із застосуванням авто- та мототехніки, престижним трофеєм вважається дорослий вовк. А полювання з прапорцями, від якого перерярки потерпають значною мірою, навпаки, менше поширене, тож тварини цієї вікової групи вилучаються менше.

Вибірковості здобування вовків окремої статі ми не зафіксували.

Використання ресурсів антропогенного походження як пристосування до антропогенно зміненого середовища

Ми фіксували факти використання антропогенних кормових ресурсів, перебування в антропогенно трансформованому ландшафті та окремі поведінкові реакції пристосування до співіснування з людиною. Усього проаналізовано 1678 подібних фактів.

Статистичний аналіз даних показав, що рівень використання вовком ресурсів антропогенного походження практично однаковий по всіх регіонах. Кількісне співвідношення різних ресурсів антропогенного походження в кожному регіоні відрізняється.

Також показовим є рівень використання окремих видів ресурсів у певних регіонах, так, наприклад, у використанні трофічного ресурсу Північ та Схід достовірно відрізняються за співвідношенням антропогенної та природної складової.

Аспекти управління популяцією вовка в Україні

Нерідко щодо управління популяцією вовка пропонують так званий диференційований підхід (Бібіков, 1985), переносючи його з радянського досвіду на українські терени. Цей підхід передбачає знищення вовка в районах з розвиненим тваринництвом та його охорону на заповідних територіях. Проте не можна порівнювати масштаби заповідних територій бувшого СРСР взагалі та України зокрема. Більшість заповідників за площею менші ніж територіальна ділянка зграї. Тож, охороняти вовка на третині його індивідуальної території немає сенсу. Доцільно більше регулювати прес полювання з урахуванням специфіки конкретного регіону (рівня використання ресурсів антропогенного походження та чисельності популяції, етологічної структури популяції, кількості людського населення та ін.). Так, на нашу думку, варто активізувати заходи зі зменшення чисельності в регіонах з високою перенаселеністю вовка і, як наслідок, великою кількістю переряків (наприклад, північний схід Луганської обл.). Водночас у районі зі стабільною чисельністю вовка без різких стрибків чисельності вкрай недоцільно порушувати етологічну та просторову структуру неконтрольованим відстрілом (наприклад, Старо-Самбірський р-н Львівської обл.).

Загрози зникнення виду на даний момент не існує. Популяція вовка на території України має високу чисельність, і спостерігається тенденція до її збільшення. До того ж є наявною стабільна можливість поповнення за рахунок сусідніх держав, насамперед Росії та Білорусі. В цілому вовк – найлояльніший до фактору непокоєння та антропогенної трансформації ландшафту вид великих хижих. Проте не варто забувати досвід європейських держав, де вовк знаходиться на межі зникнення. Єдиною можливістю не допускати значного перевищення оптимальної чисельності виду та при цьому уникнути знищення виду є розробка

національної стратегії регіонального управління популяцією з урахуванням еколого-етологічних характеристик угруповань та специфіки регіонів. Щодо методик регулювання на данному етапі посилення контролю за застосуванням незаконних методик є достатнім для уникнення ризику неконтрольованого знищення виду.

Висновки

Еколого-етологічна структура популяції вовка в сучасних умовах України має наступні характеристики.

Із зростанням чисельності вовка відбувається експансія виду в райони, де в останні кілька десятирічч не відбувалося розмноження, або вид взагалі не реєстрували. У степовій зоні територіальне угруповання активно заселяє більшість районів південно-східних областей. У Поліського та Карпатського угруповань спостерігається стабільніша просторова структура, процеси заселення нових районів менш активні. В майбутньому можна очікувати збільшення чисельності вовка за рахунок особин, що розселяються, в центральних областях країни, які наразі є буферною територією, де відбувається обмін особинами між локальними популяціями.

Територіальні угруповання вовка України розділяються за еколого-етологічними критеріями, насамперед структурою та розмірами ділянок зграй, особливостями живлення та поведінки, а також рівнем тяжіння до використання ресурсів антропогенного походження. Найбільші за площею ділянки зграй притаманні Полісся та Лісостепу (в середньому 300 ± 49 км²). Найменші – у степовій зоні (в середньому $157,5 \pm 18$ км²). У Карпатах проміжні значення (у середньому 219 ± 9 км²). Харчова спеціалізація, щільність популяції та ландшафт є визначальними факторами, що обумовлюють розмір територіальних ділянок вовчих зграй на території України.

Розміри та рівень фрагментарності мисливських ділянок обумовлені видовим складом здобичі та характером її просторового розміщення, природною зоною, рівнем забудови навколишньої території. У регіонах, де зростає відсоток другорядних кормів, мисливська ділянка більш диференційована на окремі частини.

При влаштуванні лігвищ для Полісся, Лісостепу та Карпат є характернішими сформовані нори. У Степу переважають лежанки.

На строк перебування в зграї молодих тварин впливає забезпеченість території кормовими ресурсами. Відстань між лігвищами сусідніх сімей по Україні становить в середньому $25 \pm 2,6$ км. Відзначено, що самиці-перейарки можуть формувати пару та розмножуватися на території материнської зграї. Для самців-перейарків характернішим є полишення зграї. Тимчасові об'єднання перейарків утримують невеликі (до 108 км²) території. Кількість членів зграї в умовах України становить в середньому 5,02 ос. (на кінець сезону розмноження).

Найбільшу групу, яка вилучається мисливцями та бракон'єрами, становлять дорослі тварини та прибулі. Для уникнення створення пресу на якусь одну вікову групу і змін соціальної структури, що призводить до негативних наслідків, треба уникати вибіркості.

Виду притаманне використання ресурсів антропогенного походження як пристосування до антропогенно зміненого середовища.

Необхідність диференційованого підходу до управління територіальними угрупованнями вовка України в межах її природних зон обумовлена еколого-етологічними особливостями угруповань та рівнем антропогенної трансформації ландшафту і режимом природокористування території.

- Волк.* Происхождение, систематика, морфология, экология / Под ред. Д. И. Бибилова. — М. : Наука, 1985. — 606 с.
- Губарь Ю. П.* Методические указания по учету волка методом картирования участков обитания. — М., 1987. — 29 с.
- Гурский И. Г.* Численность и особенности образа жизни по регионам. Украина и Молдавия // Волк. Происхождение, систематика, экология, морфология. — М. : Наука, 1985. — С. 452—467.
- Кочетков В. В.* Биология волка в Верхневолжье (на примере Центрально-Лесного заповедника) : Автореф. ... канд. биол. наук. — М., 1988. — 20 с.
- Козлов В. В.* Методика количественного учёта волков // Методы учета численности и географическое распределение наземных позвоночных. — М. : Изд-во АН СССР, 1952.
- Крижанівський В. І.* Вовк — *Canis lupus* // Славці України під охороною Бернської конвенції. — К., 1999. — С. 115—117. — (Праці Теріол. школи, вип. 2).
- Кузякин В. А.* Охотничья таксация. — М. : Лесн. пром-ть, 1979. — 199 с.
- Поярков А. Д.* Некоторые черты поведения волка, выявленные методом тропления // Поведение волка. — М. : Изд-во АН СССР, 1980. — С. 111—122.
- Приклонский С. Г., Кузякин В. А.* Методические указания по организации и проведению зимнего маршрутного учета охотничьих животных в РСФСР. — М., 1980. — 28 с.
- Пучковский С. В., Сунцова Г. Л.* Некоторые методические вопросы количественного изучения следов бурого медведя в связи с проблемой различения особей // Медведи в СССР : Сб. науч. тр. АН СССР. СО. Биол. ин-т; Саяно-Шушенский биосф. зап-к / Отв. ред. Б. П. Завацкий. — Новосибирск : Наука, СО, 1991. — 264 с.
- Соколов А. А.* Волк. — М. : Гос. изд-во техн. и эконом. л-ры, 1951. — 88 с.
- Mech L. D.* The Wolf. The ecology and behavior of an endangered species. — Minneapolis : Univ. of Minnesota Press, 1970. — Reprint 1981. — 384 p.
- Okarma H., Jedrzejewski W., Schmidt K. et al.* Home ranges of wolves in Bialowieza Primeval Forest, Poland, compared with other Eurasian populations // J. of Mammology. — 1998. — 79. — P. 842—852
- Thiel R. P., Hall W. H., Schultz R. N.* Early den digging by wolves in Wisconsin // Can. Field-Natur. — 1997. — 3, N 3. — P. 481—482.